

EXODUS ÉS MEGÉRKEZÉS

A Szentírás eseményei — akár konkrét történeti helyzetnek értelmezzük őket, akár általános emberi állapotot személyesítenek meg — minden idők embere számára súlyos mondanivalót rejtenek magukban. Vallásos értelemben pedig azt jelentik: *Isten találkozni akar népével, az emberrel.* Izrael a mindenkori Isten-találkozás reményében és várakozásában él, ez teszi teljessé életét, és történelme sajátos módon egybeszövődik a hit eseményeivel.

Izrael mindennapos istenélményeiben mi is részesedhetünk. A Szentírás üzenete minta lehet a mai ember számára, aki istenkapcsolatát inkább belülről akarja átélni. Ezért napjainkban mind gyakrabban veszük elmélkedés tárgyául a Szentírás eseményeit és egyéniségeit. Maria Kassel, a münsteri egyetem teológia-professzora módszeresen meglátatja életünk nagy szimbólumait a Szentírásban, és ezzel úgy mutatja be a Biblia rejtett kincseit, mint a lélek mélyéből feltörő alaptörekvéseinket. Az ő útmutatásával választjuk elmélkedésül az *Exodus*, a *kivonulás jelképét* (vö. Abrahams *Exodus*, Diakonia, 1975/6. 364-374).

Az *Exodus*. — A kivonulás gyakori témája az Ószövetségnek. Ez az elnevezés nemcsak Mózes második könyvét jelenti, az egyiptomi kivonulás történetét, nemcsak a nomád népek szokásos eseményeit írja le, hanem az adott helyzeten felül mélyebb jelentése is van.

Ábrahám exodusától kezdve a kivonulás mindig Isten népe megszületését jelzi (*Ez* 16,4—7). Isten szinte maga nemzette népét (*MTörv* 32,5—10), *így lett Atyja*, ki gyermekeit egész úton szeretettel és gondoskodással *kíséri* az ígért földjére (*Kiv* 3,7—10; *Oz* 11,1; *Jer* 31,6; *Iz* 63,16). Ez az exodus az üdvösség záloga és feltétele. Isten kiszabadítja népét az asszírok veszedelméből (*Iz* 10,25 kk), a babiloni pusztulásból (*Jer* 16,14k; 107. *Zsolt* 31—35). Izrael a pusztában mindig újra megtalálja igazi életét: találkozását Istennel, akiről a letelepedés jólétében ezután könnyen megfelelkezik (*Oz* 2,16; *Jer* 2,2k). Ezért előbb-utóbb ismét tovább kell vonulnia.

A kivonulás Isten népe számára tehát azt a lelki szükségletet is jelenti, hogy egyik életállapotból átlépjen a másikba, az újba. Ekkor feltárul, nyitottá válik arra, hogy átélje léte transzcendenciáját. Ha összehasonlítjuk a különféle bibliai exodusokat, kitűnik, hogy minden esetben egy régi, túlhaladott életforma önkéntes elhagyásáról van szó. Ezt az elhagyást nagy egyéniségek kezdeményezik és vezetik. Olyanok, akik képesek a „tömeg”-ellenállást leküzdeni és az új életformáért mindent kockáztatni. Ezzel a gesztussal nemcsak a tespedteket, hanem önmagukat is felülműlják, úgy, hogy teljesebben önmagukká válnak. Az exodusnak különféle fokozatait találjuk meg a Szentírásban. Vannak időszakos kivonulások. A pusztá csendjébe mennek imádkozni, böjtölni, megtérni. Így tett Keresztelő János, ezt az ősi szokást követte Jézus, és példájára a későbbi szentföldi remeték is, akik a pusztába vonultak. A teljes exodusban az egész nép útra kel, hogy új hazát keressen. A teljes elszakadásnak ebben az állapotában Isten népe nemcsak önmagára talál, hanem Istent is mindig magasabb fokon érti meg. Teljesebbé válik istenképe: a törzsét védelmező Jahve a világ Urává és teremtetőjévé lesz. A népét harcában erősítő Úr elnyeri a mindenható szellemi Isten alakját. Ezek a fokozatok ismétlődnek meg az ember lelki elmélyedésében is, amikor a tisztultabb vallási élet, a magasztosabb istenkép születik meg lelkében.

Ábrahám. — A kivonulások nagy személyiségei közül Ábrahám, üdvtörténetünk ősatya áll legközelebb hozzánk. Ábrahámnak nincs állandó arculata, pergő filmkockákban tudjuk igazán megismerni. Egyszer azt olvassuk, hogy *kivonul* a pusztába, majd Egyiptomba *menekül*, aztán Betelnél találkoznak vele, amikor éppen *sátrat ver*. Egyszer *felmegy* Moriya hegyére, aztán *visszavonul* Gerarba. Állandó mozgását nem igazolja elégségesen nomád életmódja. Valami belső ösztöke hajtja, hogy sokáig nem maradhat egy helyben. A leírt külső események megfelelnek a belső történéseknek. Az állandó helyváltoztatásnak szimbolikus jellege van: Ábrahám eseményeiben tükröződik, hogy Isten miként érinti meg az ember lelkét, miként újí, serkenti tovább. Belső élményei túlnőnek a

történeteken, és ezért kiemelhetők Izrael köréből. Bolyongásaiból kirajzolódik a teljességre vágyódó ember sorsa, aki egész életében útban van önmaga igazi értelmének megtalálása felé. Minden viszontagságon át végül is eljut ahhoz az emberi mélységhez, ahol felfogja Isten igazi valóságát. Ezt a utat a Teremtés-történet 12. fejezetének alapmotívumai foglalják össze:

„Vonulj ki földedről, rokonságod köréből és atyád házából arra a földre, amelyet majd megmutatok neked. Nagy néppé teszlek, megáldalak és nagygyá teszem nevedet s te magad is áldás leszel. Megáldom azokat, akik áldanak téged... Általad nyer áldást a föld minden nemzetsége. Ábrahám tehát elköltözött, ahogy az Úr megparancsolta neki” (12,1—4a).

A jahvista író, a Teremtéstörténet egyik szerzője (az, aki Istent Jahvének nevezi és a dávidi-salamoni korban élt a X—IX. században) Ábrahámot kiemeli megszokott környezetéből. Az Úr szavát Ábrahám komolyan vette, feltétlenül követte, és minden más mellékes lett számára. Istenélményének bizonyossága feltárja előtte eddigi élete esetlegességeit, és elindul a feltétlenbe, az abszolút biztos Jövő felé. Az ábrahámi események kezdetét éppen úgy, mint minden egyéb Istenhez térés kiindulópontját ez:

Hagyd el a régiti! A felszólítás elszakadást követel a hétköznapi igényektől, a nyárspolgári stílustól. Ábrahámnak el kellett hagynia otthonát, ami élete védelmét, megélhetése biztonságát jelentette. Elszakad rokonságától, baráti társaságától is. Szűkebb családjával ugyan, de mégis egyedül kell a pusztaságban új életet kezdenie. De nem sajnál semmit, nem tekinget vissza sóvárogva, mint Lót tette, nem siránkozik, hogy mit veszített. A jelenben egyetlen célja van, hogy az Úrtól kívánt új életet élje.

Ebben az új életrendben új normák váltak szükségessé. Értelmetlen lett volna számára bármiféle ellenkezés vagy alkudozás, hogy avult normákkal mérje vagy igazolja önmagát. De nemsokára erőt vett rajta a szorongás is: hogyan lesz majd úrrá a várható veszélyeken? Kivel fogja megosztani vágyait, ki támogatja törekvéseit? Lesz-e egyáltalán értelme művének, ha utód nélkül marad? Amikor pedig meghallja a hihetetlen gyermekígéretet, csak nevet rajta. Amikor pedig megvalósul a nagy öröm, és hallja a felszólítást a nagy áldozatra: adja vissza az Úrnak a gyermekeket! Mindezek a követelmények és lehetőségek annyira átforgalmazzák életét, hogy a régi cselekvésmód elégtelenné lesz számára. Az egyéni döntés kora következik, meg kell találnia igazi önmagát. Ismétetlen olyan helyzetbe kerül, ahol gyorsan kell döntenie. És döntései nem mindig helyesek. Félelmében például a fáraó előtt a feleségét hűgának mondja, amiért aztán a fáraó az asszonyt magához veszi, őt pedig jól megfizeti. Csak súlyos csapások után jön rá, hogy ezzel a tettel elárulta feleségét. Ilyen eseményekből fokozatosan felismeri a magasabb erkölcsi értékeket (itt például azt, hogy az asszony nem árucikk) és azt is, hogy igazi boldogulását és boldogságát csak a saját érdekeiről való önkéntes lemondással, evilági javainak állandó felajánlásával érheti el. Korábban még szemrehányást tesz az Istennek, hogy nincs gyermeke, aztán kételkedik az ígéletben, mert még emberi módon gondolkodik. Előbb el kell jutnia arra a lelkiállapotra, hogy alázattal elfogadja gyermekeül szolgálójának fiát; és csak aztán kapja meg a várt örököszt. Ábrahámnak minden küzdelme igazi előretöréssé válik, mert előbb-utóbb felismeri, miként követheti helyesen Isten hívását. Ezek a döntések és tettek azt fejezik ki, hogy Ábrahámnak bibliai értelemben vett „élő hite” van: „Hitt az Úrnak, Ő pedig beszámította neki megigazulásul” (Ter 11,5). Tettekben megnyilvánuló élő hite fokozatosan megerősíti, mert teljes bizalommal odakapcsolja magát Istenéhez. Kötöttségekből való tudatos kiszabadulásának gyümölcse ez a hit, és hitének további ajándéka: „Vonulj ki földedről... és megáldalak téged!” (12,12)

Fejlődésének indítékai. — Ábrahámnak háromrétegű kötöttségből kellett kibontakoznia, hogy megtapasztalja azt a további ösztönzést, ami a még magasabb életre hívja. Az exodus kivonulását, de egyszersmind kivetkőzést is a természetes biológiai kötöttségekből, a sorsszerűségből, az óvatos emberi bebiztosításokból, mert ezek akadályozzák a teremtő erő belső felszabadulását. A túl sokáig tartó védettség és biztonság, az „öskötődés” lékezi az egyéniség kibontakozását, önállóságot, szabadságát, saját felelős életének kiforgalmását. Ezt az önállóságot és szabadságot konkretizálja Ábrahám életében az „új föld” ígéréte. A mindig „úton lévő” Ábrahám teljesen Istenbe helyezi bizalmát, hiszen még nem is tudja, milyen

és hol lesz az az ország, ahol le kell telepednie. Az ígélet ugyanis csak ennyit mond: „Vonulj ki... arra a földre, amelyet majd megmutatok neked!” Az exodus tehát csak első előfeltétele, de még nem biztosítéka az ígélet teljesedésének. Az új élet lehetőségei csak menet közben, újabb és újabb döntések árán fognak megvalósulni. Az isteni ígéret, bár sokfélék, mégsem eltérőek egymástól, hanem kiegészítik egymást: „Nagy néppé teszlek, megáldalak, nagyvá teszem nevedet és te magad is áldás leszel...” (12,2)

Ha Ábrahám végrehajtja Isten terveit, akkor belőle fakad, nemcsak vér szerint, hanem élete példája nyomán is a jövő ígéréte. Fiai lesznek mindazok, akik levetették régi sorsukat, a régi ember kötöttségét és Isten fiainak szabadságára ébredtek. A szabadságnak az a természete, hogy gyorsan terjed, mint a tűz — a bátor kiállás másokat is lángra lobbant. Mindig többen és többen veszik át a szabadság dalát, azok, akik eddig rabszolgaságban éltek. Itt elsősorban a lelki szolgaságról, saját kötöttségeink levetéséről van szó, ami az embertársi, a közösségi szabadság alapvető biztosítéka. Ahogy az önzés, az ösztönös kötődés elmagányosodáshoz, legfeljebb kettesben való önzéshez vagy csoportönzéshez vezet, úgy azok, akik vállalják a kivonulás magányát, a szembe fordulást a tömegélet rabságával, azok megsokszorozzák életüket. Ez is az isteni „szerencsejáték” egyik esete: Aki veszít, az nyer! (vö. *Mt* 10,39.)

A jahvista író a „nagy nép” boldogságán elsősorban Izrael nemzeti üdvösségét értette, antropológiailag kiszélesítve azonban ez azt jelenti: Ábrahám ugyan egyedül maradt, mert kiszakadt régi kötöttségeiből, levetette a múltat, de ezzel egyidejűleg feltárult előtte a jövő távlata, amit mások számára is megnyitott. Elöl halad, de nem egyedül, sokaknak teszi járhatóvá az üdvösség útját.

Új név: „Ez az én szövetségem veled... Ezért ne hívjanak többé Ábrámnak, hanem *Ábrahám* legyen a neved, mivel a népek sokaságának az atyjává teszlek (17,5). A név nem külső nagyságot és rangot jelez, mint nyugaton szokás, hanem az azonosságot fejezi ki. A héberben a név a dolgok lényegét jelöli. Ádám például azért „adhat nevet a dolgoknak”, mert érti azokat. Ábrahám új neve azt jelenti, hogy most igazán magához tért, önmagára talált — készen áll, hogy szabadon és töretlenül haladjon előre és kiharcolja mindazt, ami üdvére szolgál.

Az áldás a javak és az élet teljessége. Az áldás akkoriban elsősorban termékenységűt jelentett, a föld termékenységét és az utódok sokaságát. Ábrahám élete beteljesedésének ezt az ígéletét akkor nyerte el, amikor már lemondott róla, és örökségét is szolgálója gyermekének szánja. Ezek után megkapja Isten barátságának áldását, a szövetség ajándékát.

Amint Ábrahám fokozatosan kiüresíti önmagát, és meghajol Isten előtt, úgy éri el élete teljességét az Úr minden áldásával együtt. Így önmaga is áldás lesz azok számára, akik nem alkuszak meg a lelki igénytelenséggel, hanem abból kitörve, fáradságos küzdelemmel, Isten ígéréte szerint alakítják önmagukat. Életük gyümölcsöző lesz mások számára. Példát adnak, bátorságot öntenek környezetükbe, és ez az igaz törekvés másokat is igaz útra vonz. Úgy is mondhatjuk, hogy mindazok részesednek Ábrahám áldásában, akik maguk is Ábrahámmá akarnak lenni és Istentől közvetített áldással képesek saját életük exodusát megvalósítani.

Az *Exodus állomásai*. — Úgy is lehetne olvasni a Teremtéstörténet e mély értelmű szakaszait, mint az istenélményekhez, a misztikus Isten-megismeréshez vezető lelki érlelődés útjait. Az Isten szavát követő ember elhagyja biztos menedékét, kockára teszi otthona melegségét és egyszer csak azt látja, hogy már az ígélet földjének első állomásán is pusztaság és szárazság fogadja. Ez a pusztai kiételenség jól kifejezi a lelki szárazság állapotát, a lélek sötét éjszakájának hosszú korszakát. Pedig földrajzilag Ábrahám már akkor is Kánaánban járt, de a pusztaság kivirulását már nem érte meg: „Ezt a földet az utódaidnak adom” — úgy mond az Úr. Később ezen a tájon — egyéb leírások szerint is — esőben gazdag vidék, termékeny föld és dús legelő terjeszkedett. De Ábrahám a kietlen pusztaság láttán sem esik kétségbe, nem válik kicsinyhitűvé. Vándorlása pihenő állomásain oltárokat állít fel, hogy ismételtelen kifejezze bizalmát és rendíthetetlen hitét, mert tudja, hogy — minden látszat ellenére — útban van a szabadság felé, és várja találkozását Istennel.

Az istenélmények egyik legszebb példázata a Mamre-i jelenés. Mamre Terebith-jénél, azaz egy ritka szép tölgyfa árnyékában ütötte fel sátrát Ábrahám. A déli hőségben sátra bejáratánál hever, talán szunyókál, talán imádkozik. Amikor

„fölemelte szemét, íme, három férfi állt előtte”. Az egyikben azonnal felismeri a Fölségeset: „Uram, ha kegyelmet találtam színed előtt, ne kerüld el szolgádat! Hoznak vizet, mossaók meg lábokat és telepedjétek le a fa alatt. Közben én hozok egy falat kenyeret, hogy felüdítsétek magatokat. Azok így válaszoltak: „Tedd, amit mondtál!”

Ábrahám nagylelkű bőséggel látta el az utasokat. A forró kövön sült „falat” kenyérhez „vaját és tejet hozott és meghozta a (közben) elkészített borjút is és eléjük tette” (18,8). A vendégek köszönetül megígérik, hogy Sárának egy év múlva fia születik. Sára hallgatózott és hitetlenkedve nevetett magában. Az Úr megkérdezi, miért nevet Sára? Van-e, ami az Úr előtt lehetetlen? Ábrahám hite azonban őszinte és reményteljes. Amikor a kor szokása szerint egy darabig elkíséri vendégeit, az Úr Szodoma és Gomorra bűnösségére panaszskodik és így Ábrahám megtudja, hogy az Úr el akarja pusztítani a városokat. Ábrahám — talán éppen a fiáról kapott ígéret miatt — merész és új hangot üt meg: „Megállt az Úr előtt és alkudozni kezdett”. Viaskodik az Istennel, hogy végzetes ítélete ellenében kikönyörögje a város megmentését. Aki ugyanis rátalál az Úrra, az másokat is meg akar menteni. Ezért könyörög, engesztel, felajánlja magát üdvösségükért. Az Istennel való belső kapcsolat jele, ha a lélek Istennel, mint partnerrel mer beszélgetni, alkudozni, panaszskodni vagy szemrehányást tesz neki. (Ilyesmit olvashatunk Kis Szent Teréz, Alacoque Margit és számos más misztikus írásaiban is.) Ábrahám végül nyíltan kimondja, amit gondol: „Távol legyen tőled, hogy az igazakat megöld a gonoszokkal együtt és így egyenlő legyen sorsuk az igazaknak és a gonoszoknak... az egész föld bírása nem járna el igazságosan” (18,25). Ez a kijelentés szinte provokációnak hangzik. Ábrahám öntudatának és szabadságának olyan fokára jutott el, hogy már nem képes elfogadni a vak sors vagy az isteni végzet érthetlenségét. Ma úgy is mondhatjuk, eljutott az emancipáció olyan fokára, hogy az emberi sorsot maga akarja irányítani. De még nem látja világosan, hogy erre a tudati szintre nem önjeléből, hanem Isten erejével jutott el. Hiszen saját magtalansága biológiai „végzetéből” is az isteni irgalom csodája emelte ki. Ugyanakkor felismeri és kívánja azt az erkölcsi rendet, ahol a jók nem pusztulnak el végérvényesen a gonoszokkal együtt. Az igazak erősebbek lesznek a romboló hatalmakkal. Felismerése azonban még csak az emberi erő mértéke szerinti, amelyről hamarosan kiderül, hogy a pusztá fennmaradáshoz sem elégséges.

Először a jog és az igazságosság mértékében ismeri fel az Istent: „Ábrahám nagy és erős néppé lesz — mondja az Úr. Arra szemeltem ki, hogy fiaink megparancsolja: Járjatok az Úr útján jogot és igazságot gyakorolván” (18,18—19). Az alkudozások valójában mégsem az igazságosságért, hanem már az irgalomért folynak, hogy ugyanis tíz igazért mentse meg az Úr a várost. Az ártatlanok „jogaiért” kér a bűnösök számára „irgalmat”. És ezen a ponton a szentírás erkölcsi felfogása magasan kora fölé emelkedik: az igazságosságot kereső ember és az irgalmas Isten találkozását hirdeti. Az igazságosság és az irgalom azonban előbb-utóbb menthetetlenül megütközik egymással. Az ártatlanok jogával ellentétbe kerül a gonoszoknak járó igazságszolgáltatás. És ennek egyensúlyát emberi mértékkel sohasem tudjuk igazán helyreállítani. Azután az „ártatlanokról” is kiderül, hogy méltatlanok az irgalomra, (pl. Lótné engedetlensége) így a város a hosszú emberi alkudozás ellenére is elpusztul. Eddig terjed az emberi próbálkozás, elemzés, megoldás. Horizontális síkon maradna azonban szentírás elmékedésünk, ha Ábrahám útját csak az öntudatosulás és igazságosság ezen emberi határáig kísérnénk.

Mert csak az áldozatban válik teljessé a felszabadító Isten-találkozás. Isten úgy valósíthatja meg méltányosan az ember „igazságos” ajánlatait, ha az irgalom áldozatával hozza „egyensúlyba”. Isten maga is be akar kapcsolódni az emberi gyötrelmekbe és mint istenember részt akar venni az ártatlanok áldozatában.

Ha a megváltás titkának emberi megközelítéseiben a jog és igazságosság elégtételt adó felfogását tekintjük római Kelemen és Justinus egyházatyák szerint (amit azután Szent Anzelm rendszerezett a római jog alapján), akkor helyesen úgy fejezhetjük ki magunkat: Ábrahám, bár eljutott az emberi igazságosság követelményéig, de még nem sejtette meg az isteni irgalom misztériumát. Ezért kellett átélnie élete legnagyobb és látszólag legértelmetlenebb áldozatának próbáját: „Isten próbára tette Ábrahámot és így szólt hozzá: Ábrahám! Vedd egyetlen

fiadat, akit szeretsz, Izsákot, menj Moriija földjére és ott mutasd be égő áldozatul... Azonnal fölkerekedett és elindult a hely felé... az égő áldozathoz szükséges fát Izsák vállára adta, ő pedig kezébe vette a tüzet és a kést. Így mentek egymás mellett... Atyám! Az válaszolt: Igen, fiam! Ez azt mondta: Lám, itt a tűz és a fa, de hol a bárány az égő áldozathoz? Ábrahám így felelt: Isten majd gondoskodik bárányról az égő áldozathoz, fiam... Ábrahám megépitette az oltárt... megkötözte fiát..., de az Úr angyala így szólt:... Ne árts neki! Most már tudom, hogy féled az Istent és egyetlen fiadat sem tagadod meg tőle. Ezért mondják a mai napig, „a hely, ahol az Úr gondoskodik” (vö. 12. fejj).

Ábrahám hite most érte el az Isten iránti bizalom csúcását. Nemcsak a súlyos áldozat vállalása miatt — (akkori népeknél előfordult a gyermekáldozat) —, hanem mert úgy is érezhette, hogy őt az igazság Istene becsapta. Hiszen kívánsága ellene mond annak az ígéretnek, hogy megsokasítja utódait. A hosszú úton bandukolva, csendes, visszafojtott magatartásán látszik, hogy a súlyos kétértelműségek mellett is mindvégig bízik az Úrban: majd megmutatja erejét és talál kiutat ebből a szörnyű szorongatottságból. Ábrahám a Moriija hegyére vezető úton döbben rá arra is, hogy Istene nemcsak igazságos Úr, de kell, hogy Atya is legyen, aki irgalmas az emberek iránt. Az igazságosság megkövetelheti a magáét, de csak az irgalom értheti meg az ember vágyait. Ábrahám azt is látja, hogy alkudozásaival csödbe jutott: sohasem lehet Istennek igazán partnere. Most hallgat, nem alkudozik, áldozatát lelke mélyéből adja. „Magamra esküszöm — ez az Úr szava —, hogy mivel ezt tetted és egyetlen fiadat sem tagadtad meg tőlem, gazdagon megáldalak... Utódaid által nyer Áldást a föld minden népe” (Ter 23.16.22.)

Ábrahám itt kapja meg küldetésének igazi értelmét. Életének ezzel a valószínűségével lehetett igazán előképe és szimbóluma az Eljövendőnek, Isten és ember lényegi találkozása titkának, melyben a megtestesülés által Isten saját Fiát adja áldozatul. Az örök Atya saját ölen hajtja végre áldozatát: így lesz a Fiú egyszerre az önkéntes Megvalósító és az Áldozat, egyszemélyben az örök Főpap és az áldozati Bárány.

HEGYI BÉLA

EGYHÁZ, KÖZÖSSÉG, DEMOKRÁCIA

Ma már nyugodtan bevallhatjuk, hogy a múltban sokunkban élt egy mestersegesen, kívülről formált vallásosság, amely többnyire nem valóságos belső szükségletből, nem önkéntes kegyelem-keresésből fakadt, hanem inkább egy kor és ideológia diktálta póz, tömegpszichózis vagy társadalmi, egzisztenciális érdek alakította. Sokan élték a kereszténységüket megadott sémák szerint, pusztán csak előírásokhoz, szabályzatokhoz igazodva, mintha nem is a Krisztus-hívők szabad közösségéhez, hanem nagyon is evilági szervezethez vagy mozgalomhoz tartoztak volna, amely bennük elsősorban nem is a Krisztusban való, hanem az intézményben való hitet táplálta. Az egyház így egyre jobban hasonlított egy zárt, önmagának élő intézményhez, ahová a be nem avatottaknak tilos a belépés, mint a világnak kitérűlő közösséghez, amely „kenyeret és sót” kínál a világ asztalánál. Nem lehetett ez többek között azért sem, mert miközben féltett kereteit őrizte, belülről megosztott volt: a hívek seregét a vezetettek, a papságot a vezetők alkották, de a papság sem volt osztatlan egység, nőttön-nőtt a feszültség az alsópapság és a hierarchia között. Ki nem mondottan, ám ténylegesen kasztosodási folyamat indult meg: az egyház tagjait társadalmi helyzetükben, életmódjukban és felfogásukban mind mélyrehatóbb és nyilvánvalóbb különbség választotta el egymástól, de a szigorú egyházi tekintély, a tilalmak ereje elégségesnek bizonyult ahhoz, hogy az ellentéteket feloldja, a békétlenkedést megfékezze. A szeretet kölcsönössége és a testvériesség jóformán képletesnek, szimbólumnak tűnhetett; az egyház uralkodni akart a világon és uralkodni a hívők közössége felett. XII. Pius 1950-ben kiadott *Humani generis* enciklikája — hasonlóan X. Piusnak a moder-